

**1918 թ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ  
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

*Բանալի բառեր – Օսմանյան կայսրություն, Մեհմեդ VI, Մուստաֆա Քեմալ, թուրքական կառավարություն, երիտթուրքեր, ժողովուրդ, Հայոց ցեղասպանություն, կոտորածներ, տեղահանություն, մամուլ, քննադատություն, պատասխանատվություն*

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործում առանձնահատուկ նշանակություն ունեն 1918 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Օսմանյան կայսրությունում այդ իրադարձության շուրջ ծավալված հասարակական քննարկումները, որոնք իրենց ազդեցությունն ունեցան թե՛ օսմանյան խորհրդարանում լսումների ընթացքում կառավարության քննադատության և թե՛ հետագայում թուրքական ռազմական տրիբունալներում նախկին երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների դատավարության և կայացված վճիռների վրա: Այս անցքերին առնչվող նյութերը կարևորվում են նրանով, որ Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը դուրս եկավ «ազգային քննարկումների» շրջանակից, դատապարտվեց հանցագործ տերության բարձրագույն ատյաններում՝ խորհրդարանական քննարկումների հարթությունից փոխանցվելով Ռազմական տրիբունալի դատին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունը այդ պետությանը կանգնեցրեց ծանր հետևանքների առջև: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարի ստորագրմամբ Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցի լուծումը հանձնվում էր հաղթանակած տերությունների հայեցողությանը: Օսմանյան կայսրության հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի դրույթները թուրքական վերնախավին տեղիք էին տալիս խորհելու, որ առաջիկա պայմանագրերը շատ ծանր հետևանքներ էին ունենալու կայսրության համար, քանի որ նա չէր կարող հաշվի չառնել Անտանտի երկրների՝ պատերազմի տարիներին հնչեցրած մարդասիրական ու քրիստոնեական խոստումները և Օսմանյան կայսրության հասցեին սպառնալիքները: Խոսքը վերաբերում է Անտանտի տերությունների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրին, ըստ որի՝ հայկական կոտորածների ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում էր օսմանյան կառավարության վրա: Այնտեղ մասնավորապես նշված էր. «Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի այս նոր հանցագործություններին ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ

են պահում Բարձր Դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում»<sup>1</sup>: Այսինքն՝ դաշնակիցները Թուրքիային սպառնում էին հետպատերազմյան հաշվեհարդարով, իրականացված հանցագործության հատուցում միջազգային դատարանի առջև: Մի կողմից՝ Անտանտի տերությունների Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը, մյուս կողմից՝ Անգլիայի բացահայտ առավելությունը տարածաշրջանում (դաշնակիցները և հատկապես անգլիական զորքերը ռազմակալել էին Օսմանյան կայսրության տարածքը և սպառնում էին Կոստանդնուպոլսին) տագնապի մեջ էին պահում օսմանյան կառավարությանն ու թուրքական հասարակությանը:

Դրան գումարվեց նաև միջազգային հասարակայնության բողոքի արձագանքը: Լայն ճանաչում և մեծ հեղինակություն վայելող հայտնի եվրոպացի մտավորականներ և գործիչներ Յոզեֆ Մակվարտը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Ժակ դը Մորգանը, Ռենե Պինոնը, Արնոլդ Թոյնբին, Անդրեյ Մանդելշտամը, Հենրի Մորգենթաուն<sup>2</sup> և շատ ուրիշներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին՝ հրապարակավ պահանջելով միջազգային տրիբունալի դատին հանձնել երիտթուրք պարագլուխներին՝ հայասպան քաղաքականության գլխավոր հանցագործներին: Հանցագործությունը դատապարտելուց գատ՝ նրանք պահանջում էին դատական գործընթացը կազմակերպել Անտանտի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հայկական կոտորածների համար օսմանյան կառավարության պատասխանատու անդամներին պատժելու պահանջով Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի համայնքների պալատում 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին հարցապնդումով հանդես եկավ պատգամավոր Ռայթը՝ պահանջելով, որ Թուրքիայի հետ կնքվելիք խաղաղության պայմանները քննելիս հաշվի առնվեր վերոհիշյալ հանգամանքը<sup>3</sup>:

Միջազգային հասարակական կարծիքը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները համարեց աննախադեպ հանցագործություն: Միջազգային հանրության բողոքի ձայնը կասեցնելու, միջազգային պատասխանատվությունից և դրանից բխող հետագա պարտավորություններից խուսափելու նպատակով սուլ-

---

<sup>1</sup> Պեյլեքյան Ա., Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. 1: Փաստաթղթերի ժողովածու: Ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, 2005, էջ 99:

<sup>2</sup> Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 12:

<sup>3</sup> Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը), գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 174:

թան Մեհմեդ VI Վահիդեդդինի կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց պատժելու երիտթուրքական կառավարության ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամներին: Նոր կառավարությունը ամեն գնով փորձում էր քննարկման առարկա չդարձնել թուրք ժողովրդի մեղսակցության հարցը՝ մտավախություն ունենալով, որ տվյալ պարագայում այդ հանագործությունների համար ամբողջ պատիժը բաժին էր ընկնելու թուրք ժողովրդին և օսմանյան պետությանը, մի բան, որը թույլ տալ չէր կարող անգամ «Իթթիհատ վե թերաքիի» (Ittihat ve Terakki – «Միություն և առաջադիմություն») հակառակորդ «Իթթիլաֆ վե իթիլաֆ» (Hürriyet ve Itilaf – «Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունը: Անկախ այն բանից, թե քաղաքական դաշտում նրանք ինչպիսի կատաղի պայքարի մեջ էին ընդգրկված, այնուամենայնիվ այս հարցի շուրջ նրանք միշտ համամիտ էին, քանի որ այդ միասնությունից էր կախված Օսմանյան կայսրության փրկությունը: Հետաքրքրականն այն է, որ երիտթուրքերի հասցեին մեղադրանքներ հնչեցնելով հանդերձ՝ թուրք ղեկավարները, այդուհանդերձ, անընդհատ շեշտում էին թուրք ժողովրդի *անմեղության* հանգամանքը: Նրանք անգամ հայտարարում էին, որ **«թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խոնարհում է» հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: «Դա նա անում է տխրությամբ՝ հայ ժողովրդի և ամոթով՝ իր համար:** Նա խոստովանում է դա և պարտավորություններ է իրականացնում, որոնք ծագել են այդ իրադրության հետևանքով: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվություն, որ կապված է իր անարժան ղեկավարների գործողությունների հետ և նրանց չի ճանաչում»<sup>1</sup>: Անգլիացի մի թղթակցի հետ ունեցած գրույցում սուլթանը դատապարտում է երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ և նրան խնդրում անպայման հրապարակել հետևյալ խոսքերը. «Ազգի ճնշող մեծամասնությունը լիովին անմեղ է այդ հանցանքների մեջ... լույ սահմանափակ թվով մարդիկ են պատասխանատվություն կրում»<sup>2</sup>:

Այն, որ օսմանյան կառավարությունն ամեն գնով փորձում էր քողարկել թուրք ժողովրդի մեղավորության գործոնը, ակնհայտորեն նկատվում է ոչ միայն օսմանյան մամուլի, այլև մի շարք միջազգային պարբերականների էջերում, որտեղ սուր քննադատություն էր հնչում միմիայն երիտթուրքական կուսակցության հասցեին: Սակայն բազմաթիվ փաստեր ապացուցում են, որ ոչ միայն թուրք, այլև Օսմանյան կայսրությունում ապրող մուսուլման այլ ժողովուրդներ ևս թուրքական կառավարության հետ հավասարապես մեղավոր էին: Ավելին, եղել են դեպքեր, երբ «ժողովուրդը սրբագրեց ու լրացուց կառավարութեան գործը»<sup>3</sup>: Ստեղծված պայմաններում թե՛ երկրի ներսում

<sup>1</sup> Հղումը ըստ՝ **Կիրակոսյան Ջ.**, նշվ. աշխ., էջ 173:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 162:

<sup>3</sup> **Անտոնյան Ա.**, Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 243:

առաջացած լարվածությունը մեղմելու և թե՛ արտաքին ճնշումներից խուսափելու համար թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ պատժելու երիտթուրք հանցագործներին: Ձեռնարկելով այդ «պատժիչ գործողությունները»՝ այն դիմում էր ցանկացած քայլի՝ պետության և ժողովրդի մեղավորության գործոնը բացառելու նպատակով:

Ինչպես իրավամբ նշել է Ջ. Կիրակոսյանը, «սկսած 1918-ի հոկտեմբերից, այն բանից հետո, երբ նույն ամսի 7-ին Թալեաթի երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց, քննադատությունը, վերագնահատումները, դատապարտումները դարձան թուրքական մամուլի գլխավոր զբաղմունքը»<sup>1</sup>: Նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին օսմանյան մամուլը լի էր հայկական կոտորածները բացահայտող տարբեր տեղեկություններով, որոնց ճնշող մեծամասնությունը ականատեսների վկայություններն էին, թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների խոստովանությունները և այլն: Թուրքական հասարակությունը մամուլի միջոցով խստագույն պատիժ էր պահանջում հայերի տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատուների համար: Հայերի կոտորածների և տեղահանության ամբողջ պատասխանատվությունը միայն երիտթուրքական կուսակցության ուսերին բարդելու միտումը դարձավ թուրքական հասարակության՝ «պատասխանատվությունից ազատվելու» և իրեն՝ որպես այդ քաղաքականության զոհի ներկայացնելու երաշխիքը:

Թուրքական թերթերից հատկապես «Ալեմդարը», «Սաբահը» անխնա քննադատում էին իթթիհատի ոճիրները, որի պատճառով երկիրը կանգնել էր նման պատուհասի առջև: «Ալեմդարը» գրում էր. «Իթիլաֆական դահլիճը պետք է ամեն բանէ առաջ արմատախիլ ընէ իթթիհատականութիւնը, եւ այնպէս մը արմատախիլ, որ անունն ու հետքն իսկ չմնա»<sup>2</sup>: «Սաբահը» հավաստում էր. «Մեր և մեր ազգին արժանապատուութիւնը պաշտպանելու համար պետք է, որ մեր ձեռքովն իսկ գործադրենք զայն... Ջարդերը եւ տարագրութեան հեղինակները ոչ միայն արատավորեցին օսմանցիութեան անունը, այլ Թուրքիոյ համար էն սոսկալի ձախորդութիւնները պատրաստեցին... Կը փնտռենք ոճրագործը ու պիտի պատժենք զանոնք»<sup>3</sup>: Թուրքական հասարակությունը նոր՝ հզոր և գործունյա կառավարություն էր պահանջում, որը երկիրը կտաներ զարգացման ուղիով, կդատապարտեր իթթիհատական կառավարության հանցավոր արարքները, կվերականգներ արդարությունը և իրավունքը<sup>4</sup>:

Ի դեպ, հանցագործներին դատապարտելու միտումին, թուրքական հասարակությունից բացի, տուրք էին տվել նաև մի շարք բարձրաստիճան

<sup>1</sup> Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 166:

<sup>2</sup> «Ճակատամարտ», 14 մարտի 1919, թիւ 105 (1926):

<sup>3</sup> «Ճակատամարտ», 4 մայիսի 1919, թիւ 146 (1967):

<sup>4</sup> Տե՛ս «Ճակատամարտ», 27 փետրվարի 1919, թիւ 92 (1913):

պաշտոնյաներ: Ներքին գործերի նախարար Ջեմալը իթթիհատական կառավարությանը մեղադրում էր երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի կոտորածների ու տեղահանության մեջ, մատնանշում, որ «իթթիհատը ջարդել տուաւ 800.000 հայեր... Մենք արագ և լաւ դատաւարութիւն պիտի ընենք... Նախարարները պարզապէս պատերազմական ատեանի կողմէ պիտի դատուին, որովհետեւ իթթիհատականները իրենք ջնջեցին այն օրէնքը, որուն համաձայն նախարարները բարձրագոյն ատեանի մը առջեւ միայն կը դատուէին»<sup>1</sup>: Այստեղից կարելի է հանգել այն հետևության, որ նախարարները դատվելու էին որպէս զուտ հանցագործներ ու առավել ևս ռազմական աստանի կողմից: Ալի Քեմալ բեյը, ով 1920 թ. դարձավ Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար, 1919 թ. հունվարի 28-ին «Սաբահ» թերթում գրում էր, որ «չորս հինգ տարի առաջ, երկրին մէջ կը գործադրուի պատմութեան մէջ եզակի, աշխարհասան ոճիր մը: Նկատի ունենալով ոճրին հսկայական չափն ու ծաւալը, անոր հեղինակները այսպէս հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք... այս եղեռնը ծրագրուեցաւ Իթթիհատի ընդհանուր կեդրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովն...»<sup>2</sup>: Անգամ Մուստաֆա Քեմալը, որը որոշ ժամանակ անց իրականացրեց երիտթուրքերի նույն քաղաքականությունը և ստանձնեց երիտթուրք ոճրագործների հերոսացման գործը<sup>3</sup>, մինչ իշխանության գալը Հայոց ցեղասպանությունը բնորոշում էր «կառավարության հսկողությունն իր ձեռքում կենտրոնացրած մի փոքր կոմիտէի կողմից» կազմակերպված «կոտորած»: Դեռ ավելին. 1920 թ. ապրիլի 24-ին թուրքական խորհրդարանում ունեցած իր ծավալուն ելույթում դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը՝ նա այն բնութագրեց իբրև «անցյալին պատկանող ամոթալի գործողություն»<sup>4</sup>:

Տարբեր նախարարների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների՝ քննադատությունների ու մեղադրանքների ալիքը ընդհուպ մոտեցավ սուլթանին: Մեհմեդ VI-ը վշտակցում էր հայ ժողովրդին և նշում, որ «արդարադատությունը կիրականացվի և մենք այլևս երբեք թույլ չենք տա նման տգեղ դեպքերի կրկնություն»<sup>5</sup>: Հարց է ծագում. ինչու՞ օսմանյան նոր իշխանությունները և հենց բուն թուրքական հասարակությունը, որոնք իրականում նույն երիտթուրքերի գաղափարախոսության կրողներն ու նրանց կիրառած քաղաքականության հետևորդներն էին, ուստի և նրանց հանցակիցները,

<sup>1</sup> «Ճակատամարտ», 15 մարտի 1919, թիւ 106 (1927):

<sup>2</sup> Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 249:

<sup>3</sup> Տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների և իրականացնողների հերոսացման գործընթացը Թուրքիայում (1920-ական թվականներ) // «ՊԲՀ», 2015, թիվ 2, էջ 65:

<sup>4</sup> Տե՛ս Akçam T., Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque, [Paris], 2008, p. 366, 367:

<sup>5</sup> Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 2005, էջ 460:

դիմեցին նման քայլի: Ակնհայտ է, որ հայ ժողովրդի կոտորածների և տեղահանության վերաբերյալ փաստերն այնքան շատ էին, որ դրանից խուսափել և այն շրջանցել ուղղակի հնարավոր չէր: Ուստի Մեհմեդ VI-ը, մի կողմից իթթիհատի պարագլուխներին հետապնդելու հրաման արձակելով, փորձեց տարանջատել սուլթանական պալատը կառավարության ռճիրներից<sup>1</sup>, իսկ մյուս կողմից, որդեգրելով այդ քաղաքականությունը, ջանաց ամեն գնով բացառել պետության և ժողովրդի մեղավորության հանգամանքը: Այսպիսով, թուրքական կողմը հետապնդում էր հետևյալ նպատակները.

- խուսափել միջազգային դատարանի պատասխանատվությունից,
- լռեցնել միջազգային հանրության բողոքի ձայնը,
- Եվրոպայի առջև արդարադատ երևալ՝ մեկընդմիջտ վերացնելով Օսմանյան կայսրությանը որպես հանցագործ պետություն և «քրիստոնյա փոքրամասնությունների բանտ» պիտակները,
- ժողովուրդն ինքնին զոհ էր և ոչ թե պատասխանատվություն կրող կողմ:

Այս մասին է վկայում նաև «Ալեմդար» օրաթերթի գլխավոր խմբագիր Ռեֆի Ջևադ Ուլունայի Հայոց ցեղասպանության խնդրին նվիրված հոդվածաշարը, որտեղ նա նշում էր, որ Թուրքիան հայերի դատաքննությունն իրականացնում էր հարկադրված, և որ դատավարությունների շարժառիթը ոչ թե արդարության վերականգնումն էր, այլ Եվրոպայի առջև արդարադատ երևալու ցանկությունը<sup>2</sup>: Այսպիսով, այս ամենից կարող ենք հանգել այն հետևության, որ թուրքական հասարակության բողոքի ձայնը, քննիչ հանձնաժողովների հետաքննությունները, օսմանյան խորհրդարանի քննարկումները, մամուլի հրապարակումները իրականում շատ լավ մշակված ներկայացումներ էին: Բայց նաև չի կարելի անտեսել այդ քննարկումների ու հրապարակումների՝ մեզ համար կարևոր նյութերը, այն, որ այդ ամենը ապացուցում են օսմանյան պետության հանցագործ քաղաքականությունը՝ ևս մեկ անգամ լույս սփռելով պատմական իրականության վրա: Չնայած այն բանին, որ թե՛ մամուլում և թե՛ խորհրդարանում հայերի կոտորածների և տեղահանության վերաբերյալ քննարկումները մնացին անավարտ, քանի որ ջանքեր էին գործադրվում մեղքը բարդելու իթթիհատական ղեկավարության ուսերին՝ անմեղ ճանաչելով թուրք ժողովրդին և թուրքական պետությանը, սակայն իրականությունը մնում էր նույնը. իշխանությունը փաստացի ղեկավարում էին իթթիհատի պարագլուխները, որոնք իրենց քաղաքականության մեջ ընդգրկել էին թուրք ժողովրդին: Ժողովրդի և հանցավոր իշխանությունների համատեղ մեղսակցության փաստը շատ հետաքրքիր է մեկնա-

<sup>1</sup> Տե՛ս **Ավագյան Ա.**, Հայոց ցեղասպանության հարցը թուրքական մամուլում (1918-1921 թթ.) // «Բանբեր հայագիտության» (այսուհետև՝ «ԲՀ»), 2015, թիվ 1, էջ 33:

<sup>2</sup> Տե՛ս **Անուրյան Մ.**, Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Երևան, 2011, էջ 35:

բանում Ա. Անտոնյանը՝ 1919 թ. ապրիլի 10-ին Կոստանդնուպոլսի Բայազետ հրապարակում Բողազլիանի կայմակամ և Յոզդաթի նախկին մութասարիֆի պաշտոնակատար Քյամիլ բեյին կախաղան բարձրացնելու առնչությամբ, երբ թուրք ժողովուրդը բողոքի մեծ ցույց կազմակերպեց և «ազգային նահատակ» հռչակեց այդ նախկին պաշտոնյային, որն իրականացրել էր ավելի քան 60.000 մարդու սպանդ<sup>1</sup>: «Որքա՞ն սերտ մեղակցութեամբ ժողովուրդ է կառավարութիւն իրարու կապված էին», այսպես է նա բնութագրում թուրքական հասարակության և կառավարող շրջանների հանցավոր կապը և նշում, որ «Իթթիհատի քովտեն, կառավարութիւնը, թուրք ժողովուրդը, Թուրքիոյ բոլոր իսլամ ժողովուրդները ձեռք ձեռքի գործեցին այս ոճիրը»<sup>2</sup>:

Հայության կոտորածների և տեղահանության իրականացման հարցում մեղավոր էր թուրք ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը, որը կառավարության ձեռքում գործիք դարձավ ոչ միայն բուն ցեղասպանության, այլև դրան հաջորդած հետպատերազմյան տարիներին: Քանի որ առաջ էր քաշվել Օսմանյան կայսրության լինել-չլինելու, պետությունը և նրա հեղինակությունը փրկելու հարցը, ուստի թուրքական հասարակությունը և կառավարությունը միմյանց հետ համագործակցեցին՝ ջանալով հանցագործության պատասխանատվությունը բարդել բացառապես իթթիհատի ուներին՝ խույս տալով սեփական պատասխանատվությունից: Իրականում Թալեաթի կառավարության հրաժարականը երկրի ներքաղաքական կյանքում ոչինչ չփոխեց: Միմյանց հաջորդած կառավարությունները շարունակում էին միևնույն քաղաքականությունն իրականացնել, ուստի և գործելառճն էր մնում նույնպիսին: Փոփոխվող կառավարությունները հրապարակայնորեն քննադատում և մեղադրում էին նախկին վարչակարգը, սակայն խոսքից այն կողմ չէին անցնում, քանի որ «ամէն բան կը մնայ Թալեաթի կարգադրութեան համաձայն»<sup>3</sup>: Տեղին է նշում «Ժողովուրդ» օրաթերթը. «Թուրք մամուլն ու կառավարութիւնը երգ մը ունին հիմա իրենց շրթունքներուն վրայ. «Պիտի յարգենք տարրերու իրաւունքները»... այդ երգը երգեց Իթթիհատը, աշխարհի վրայ գտնուող քաղաքական կուսակցութիւններուն էն մոայլ ու էն քստմնելին... Հիմա նոյն երգը կը հնչեցնէ ներկայ դահլիճը...»<sup>4</sup>: Սա ևս մեկ անգամ վկայում է, որ թուրքական հասարակական կարծիքը հետևում էր կառավարության հրահանգներին:

Նշենք մի հետաքրքիր փաստ ևս. եթե արևմտահայ հասարակական միտքը արդուլիսամիդյան վարչակարգի տապալումը և նոր՝ «արդարության» և «ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպան» երիտթուրքական շարժումն ընդունեց մեծ ոգևորությամբ և ցնծությամբ, ապա

<sup>1</sup> Տե՛ս Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 247:

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

<sup>3</sup> «Ճակատամարտ», 15 մարտի 1919, թիւ 106 (1927):

<sup>4</sup> «Ժողովուրդ», 28 հոկտեմբերի/10 նոյեմբերի 1918, թիւ 8:

հետպատերազմյան շրջանում նա փոխեց իր վերաբերմունքը՝ հավատ չընծայելով այդ քաղաքականությանը, ուստի մամուլի միջոցով անխնա քննադատում էր թուրքական վարչակարգերը: Արևմտահայ իրականությունում հեղինակություն վայելող այնպիսի լրագրեր, ինչպիսիք էին «Ճակատամարտը», «Ժողովուրդը», «Ժողովրդի ձայնը», անխնա քննադատում էին թուրքական նոր վարչակարգի որդեգրած այդ «նոր» քաղաքականությունը: «Ժողովուրդ» օրաթերթը գրում էր. «Թուրք մամուլն ու հասարակական կարծիքը մատնած են, այս րոպէիս, մեծ իրարանցումի մը. ի՞նչպէս փրկել Թուրքիոյ նաւը, որ ջուր կառնէ ամէն կողմէ...»<sup>1</sup>: Այն «ինքնապաշտպան» քաղաքականությունը, որ որդեգրել էին թուրք վերնախավը, հասարակությունն ու մամուլը, արդեն իսկ պարզ էր: Դա լավ հասկանում էր արևմտահայ հասարակությունը, ուստի ոչ մի հավատ չէր ընծայում ո՛չ մամուլում, ո՛չ խորհրդարանական քննարկումների և կամ բուն դատավարության ժամանակ հնչած խոստումներին: «Ճակատամարտ» օրաթերթում կարդում ենք. «Մեզի համար նորութիւն չէ նաեւ այն արդիւնքը, որուն վերջ ի վերջոյ պիտի յանգին այս և նման բոլոր դատավարութիւնները, որովհետեւ համոզուած ենք, որ երբեք արդարութիւն կարելի չէ յուսալ որևէ թուրք դատարանէ»<sup>2</sup>:

Ամփոփելով նշենք, որ այսօր ևս թուրքական իշխանությունները, հավատարիմ մնալով իրենց ավանդական գործելաոճին, շարունակում են այն նույն քաղաքականությունը, որը 1918-1920-ական թվականներին որդեգրել էր թուրքական նոր վարչակարգը: Հայերի զանգվածային կոտորածներին և տեղահանությանն առնչվող փաստերն այնքան մեծաթիվ են և անառարկելի, որ դրանք հերքելու դեպքում, ինչպես 1918 թ., այնպես էլ առավելապես հիմա, թուրքական իշխանությունների դիրքերը դառնում էին խիստ խոցելի, ուստի «ճանաչելով և դատապարտելով» եղելությունը՝ հին ու նոր թուրքական իշխանությունները դրա պատասխանատվությունը տարածում են միայն սահմանափակ թվով անհատների վրա՝ բացառելով այդ քաղաքականությունը «ցեղասպանություն» որակելը և ըստ պետական ծրագրի՝ դրա իրականացման հանգամանքը:

**Мане Конилян** – *К вопросу об обсуждениях Геноцида армян, развернувшихся в Османской империи в 1918 г.*

В деле международного признания и осуждения Геноцида армян особое значение имеют развернувшиеся в октябре-декабре 1918 г. в Османской империи публичные обсуждения массовой резни западных армян. Обсуждения оказали воздействие как на критику правительства в ходе слушаний в османском парламенте, так и в дальнейшем на суд и вердикт лидерам бывшего младотурецкого правительства на турецких военных

<sup>1</sup> «Ժողովուրդ», 14 դեկտեմբերի 1918, թիւ 42:

<sup>2</sup> «Ճակատամարտ», 2 մարտի, 1919, թիւ 95 (1916):



трибуналах. В целях заглушить голос протеста международной общественности, уклонения от международной ответственности и вытекающих из нее обязательств правительство султана Мехмеда VI Вахидеддина предприняло шаги для наказания членов младотурецкого правительства и партии «Единение и прогресс». Новые османские власти и общество посредством прессы требовали строжайшего наказания ответственных за резню и депортацию армян. Это было обусловлено тем, что информации о резне и депортации армян было так много, что невозможно было обойти ее или умолчать. И потому султан Мехмед VI издает указ о преследовании лидеров Иттихата, попытавшись, с одной стороны, отделить султанскую палату от преступлений, совершенных правительством, а с другой стороны – исключить обстоятельство вины государства и народа.

**Mane Koninyan** – *On the Discussions over the Armenian Genocide of 1918  
in the Ottoman Empire*

The public debates over the massacres of Western Armenians in the Ottoman Empire in October-December 1918 are of particular importance for the international recognition and condemnation of the Armenian Genocid. They influenced the criticism of the government during the hearings in the Ottoman Parliament as well as on trials and verdicts of the former leaders of the Young Turks in the Turkish military tribunals. To suppress the voice of the international community's protest and in order to avoid international responsibility and further obligations, the government of Sultan Mehmed VI Vahideddin took measures to punish members of the Young Turks and the "Union and Progress" Party. Through the media the new Ottoman authorities and the public demanded severe punishment for those responsible for the deportation and massacres of Armenians. This was due to the fact that there was so much information about the massacres and deportations of the Armenian people, which could not be avoided and circumvented. Thus, Sultan Mehmed VI tried to separate the Sultanate from the crimes committed by the government ordering the Sultanate to persecute the leaders of Ittihat, on the one hand, and to exclude the guilt of the state and the people, on the other.